

TANRILAR NECƏ YARANIBLAR?

II hissə

Yəhudilər təkallahlığa keçən zaman ilkin dövrlərdə hər bir tayfanın baş tanrısı növbə ilə bir-birini əvəz edərək, tək Allah hesab edilirdilər. Ancaq get-gedə Yəhvə tanrısı digərlərinə üstün gələrək, yeganə tanrı kimi qəbul edildi. Beləliklə, təkallahlıqdan siyasi məqsədlər üçün istifadə edilməsinin üstünlükləri də get-gedə daha aydın şəkildə özünü göstərməyə başladı: həm eyni qanunlar əsasında xalqı idarə etmək daha asan idi, həm də yadellilərə (kafirələrə) qarşı mübarizədə onları daha sıx birləşdirmək mümkün idi. Bütperəstlik dövründə isə

Kamil ALLAHYAROV,
professor

QƏDİM TÜRK TANRILARI

Qədim zamanlar hər bir xalq öz dinini və tanrılarını öz xüsusiyyətlərinə və istəklərinə uyğun formada yaradırdı. Tanınmışlardan hansısa deyib ki, əgər filə və ata desəydilər ki, onlar tanrının şəklini çəksinlər, fil onu fil şəklinə, at isə at şəklinə çəkərdi. Xalqların öz xüsusiyyətlərinin, mentalitetinin formalaşmasında isə onların məskunlaşdığı coğrafi mühit, iqlim şəraiti və s. amillər mühüm rol oynayır. Məsələn, Ərəbistanda qızmar günəş və səhra şəraiti olduğuna görə ərəblər öz behişini yaşillıq və şəffaf çaylardan ibarət bir yer kimi təsvir edirlər. Qədim türklərin mental xüsusiyyətləri isə Altayın yaşıl vadilərində, dağ yamaclarında formalaşdığına görə onların dini də özündə bu yerli xüsusiyyətləri əks etdirirdi. Türk şamanist dininə əsasən kainat üç hissədən - göylər aləmindən, yerüstü və yeraltı dünyalardan ibarətdir. Baş tanrı Tenqri (bu istilah müxtəlif zamanlarda "işiq oğlu", "göy oğlu", "günəş oğlu" mənalarında işlədilib) və onun arvadı Umay (Ana Ay) göylərdə qərar tuturlar. Tenqri türk xalqını, onun "Əbədi el" adlanan dövlətini və xaqanını qoruyurdu. Umay isə ailə, uşaq və ocağın himayəçisi idi. Yerüstü dünyanın himayəçisi müqəddəs Yer-Sub tanrısı, yeraltı dünyanın sahibi isə Erlik idi. Sonuncu ölmüş adamların ruhları ilə məşğul olurdu. Bir sıra kiçik tanrılar da var idi. Məsələn, Yol tanrısı səfər zamanı insanları qoruyurdu, Ov tanrısı ovun uğurlu olmasını təmin edirdi və s. Xaqan alacağına qapısı həmişə gündöğana tərəf açılırdı. Xaqan həm də Tenqrinin elçisi və baş kahin hesab edilirdi. Türklər dünyanın üç hissəsini bir-birilə "birləşdirən" yüksək dağlara və hündür ağaclara da sitayiş edirdilər.

STATUSLAR TƏFƏKKÜR GÜZGÜSÜNDƏ

xalqlar arasında dini təəssübkeşlik yox idi. Hətta bir adam başqa bir ölkəyə səfər edəndə gedib yerli tanrılarını öz tanrısı kimi ziyarət edirdi, çünki bilirdi ki, bunlar hamısı eyni tanrılardır və sadəcə hər xalq onları öz dilində adlandırır.

Məhəmməd peyğəmbər də, öz əmisi Əbu Talibə dediyi kimi, köçəri ərəb tayfalarını din vasitəsi ilə birləşdirib, onlara dövlət yaratmaq və qonşu ölkələri itaət altına almaq üçün bu vasitədən istifadə etmişdir. Bu məqsədlə o bütperəst Məkkə əhalisinin baş tanrısı sayılan Allah adlı tanrı saxlamış, qalanlarını isə ləğv etmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin bütperəstlik dövründə yaşamış atası Abdullahın ("Allahın qulu" deməkdir) adı da ona məhz bütperəstlərin baş tanrısının şərafinə verilmişdir. O zaman Allah Ay tanrısı hesab edilirdi və ona daha çox "cinləri qovmaq" üçün müraciət edilirdi. Onun Lat, Uzza və Mənat adlı üç qızı da var idi ki, onlar da ulduzları təmsil edirdilər. Göy tanrı bütperəst türklərin baş allahı olduğu kimi, Allah da bütperəst ərəblərin baş tanrısı olmuşdur. İslamdan əvvəl də ərəblər Ramazan ayında həccə gedir və Allahın bütü ətrafında təvaf edirdilər.

Bütün bu deyilənləri dahi Karl Marks bir zərbül-məsəllə ifadə edib: "İnsanların axmaqlığı tanrıyı yaratdı, tanrı da insanların axmaqlığını əbədləşdirdi".

QIZ QALALARININ SİRLƏRİ

I hissə

"Qız qalası" adlı qədim abidələrə Qafqazda, Xəzərin və Qara dənizin şimalında, İranda, Türkiyədə və s. yerlərdə rast gəlinir. Onların ən məşhurları isə İstanbulda, Bakıda və Kırmda yerləşənleridir. Bu qala və ya qullələrin mənşəyinə dair dünyanın müxtəlif ölkələrində sayısız-hesabsız tədqiqatlar yazılıb. Ancaq onlar tarixi faktlardan çox müəlliflərinin subyektiv təsəvvürlərinə əsaslandıqlarına görə problem indiyədək açıq olaraq qalmaqdadır. Bakıdakı Qız qalası barədə ən geniş yayılmış versiya onun guya atəşpərəstlik abidəsi olması ilə bağlıdır. Belə halda sual yaranır ki, bəs digər regionlardakı Qız qalalarının atəşpərəstliklə nə əlaqəsi ola bilər? Nəyə görə atəşpərəstlik məbədi "Qız qalası" adlanır? Həm də atəşpərəstlik məbədləri ənənəvi olaraq kvadrat şəklinə olur və onların içərisində od yandırmaq üçün altar olur. Ancaq Qız qalasında bunlar da yoxdur. Heç onun ətrafında da təbii atəş əlamətləri yoxdur.

Əksər qədim abidələr kimi, Qız qalaları barədə də qədim mənbələrdə müstəqim məlumatlar yoxdur. Yalnız dolay fakt və məxəzlər vasitəsilə onların izlərinə düşmək mümkündür. Bu isə tədqiqatın ən yüksək səviyyəsini tələb edir; bir tərəfdən tədqiqatçı qədim dövrə aid müxtəlif elm sahələri üzrə geniş məlumatlara malik olmalı

dır, digər tərəfdən isə bu məlumatlardan düzgün istiqamətdə istifadə etməyi, onlardan dürüst nəticələr çıxarması bacarmalıdır. Alınan son nəticə isə yalnız o zaman düzgün sayıla bilər ki, o daxili ziddiyyətlərə malik olmasın və istənilən tənqiddə elmi əsaslarla cavab verə bilsin.

İlk növbədə biz "qız" sözünün qədim mənalarını araşdırmalıyıq. Qədim türk sözlüklərindən aydın olur ki, qədimdə "qız" sözünün iki mənası olub: gənc qadın və quzğun quşu. Hun dövründən məlum olan "qırqız" etnonimində də "qız" sözü "quzğun" mənasında işlənib. "Qır" sözü isə indi də türk dillərinin çoxunda "bozqır", "səhra", "çöl" mənalarında işlənir. Deməli "Qırqız" etnonimi qədim türk dilində "çöl quzğunu" deməkdir. Bu ad indi bizim dildə "qırğı" formasında işlənir. Totem, onqon (əcdad ruhu) adları indi də Avstraliya aboregenləri arasında çox vaxt tayfa adları kimi işlənir (məs., kenquru tayfası). Qədim türklər totem və onqonlarına xilaskar, qoruyucu ruh kimi baxırdılar və öz tikillərinə, sığındıqları yerlərə də bu adı verirdilər ki, totem və onqonlar bir tilsim kimi onları qorusunlar.

QIZ QALALARININ SİRLƏRİ

II hissə

İndi görək Qız qalaları qədim türk tayfalarından hansına mənsub olublar. Biz Qız qalalarının yayıldığı areala nəzər salarkən görürük ki, bu ərazilər 4-5-ci əsrlərdə Şimali Qafqazda və Şərqi Avropada güclü dövlət qurmuş və tez-tez müxtəlif Avropa ölkələrinə, eləcə də İran və Suriyaya qədər uzanan ərazilərə qarətçilik yürüşləri keçirmiş hunların (Avropa mənbələrində onlar "qun" adlanırlar) əraziləri və marşrutları ilə tam üst-üstə düşür.

Məsələn, 447-ci ildə Atillanın qoşunları Konstantinopolu (İstanbulu) mühasirəyə alaraq, burada düşərgə salıb, şəhərə hücum hazırlayırdılar. Ancaq bir neçə aylıq mühasirədən sonra onlar böyük həcmdə bac almaq müqabilində geri qayıtdılar. Bakı ərazisindəki "sualtı qayalardan qalxan alovlar" barədəki məlumat da ilk dəfə hunların dilindən tarixə düşmüşdür. Bunu Roma səfiri Romul Atillanın qərgahında eşitmişdir. Akademik Dorn tərəfindən 19-cu əsrdə Bakıda toplanmış rəvayətlərdən birində də deyilir ki,

Bakının əsasını Qunsar (və ya Xunsar) qoymuşdur. "Quni-sar" ifadəsi isə fars və tat dillərində məhz "quzğun qun" deməkdir. Səməd Vurgunda da "Tərhan oylağında sar ola bilməz" misrası vardır. Elə Qız qalasının özünün də başqa bir adı Qunsar qalasıdır. "Bakı" toponiminin ilk dəfə məhz 5-ci əsrdə "Atli Baquan" (tatların hunlara dediyi "Atli baqi-qun", yəni "Atilla qun bölüyü" ifadəsinin qısa formasıdır) şəklinə tarixə düşməsi də təsadüfi deyildir.

Konstantinopol yürüşünə Atillanın özünün başçılıq etməsi və burada da Qız qalası olması belə düşünməyə əsas verir ki, məhz Atillanın özünün mənsub olduğu tayfa "Qız hun" tayfası adlanırmış. Əslində isə hun tayfalarının ümumi adı "hun" yox, "ğun" (həmtayfa, qohum deməkdir) olmuşdur. Çünki qədim türk dilində nə "h", nə də "x" səsi olub. Dillərində "g" səsi olmayan başqa xalqlar onlara hun,

xun, qun demişlər. Ona görə də digər hun tayfaları bu qız (quzğun) tayfasına "qız ğun" (qız ğunlar) demişlər. Bu ifadə tədricən birləşərək, bir ada çevrildikdən sonra "qızğun", ahəng qanununun tələbi ilə isə "quzğun" forması alır. "Yırtıcı quş" mənasında "quzğun" sözü ortaya çıxandan sonra isə "qız" sözü daha həmin mənada işlənir və onun bu mənası unudulur. O, yalnız "gənc qadın" mənasında işlənməyə başlayır. Qız qalalarının adında yaranmış mənə anlaşılmazlığının səbəbi də elə bu olur. Sonradan bu anlaşılmazlıq həmçinin Qız qalalarının mənşəyinə dair qızla ("gənc qadın" mənasında) bağlı olan məlum əfsanələrin uydurulmasına gətirib çıxarır.

NİZAMININ "İQBALNAMƏ" ƏSƏRİNDƏKİ UTOPIK CƏMİYYƏT İDEYASININ QAYNAQLARI

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində ideal dövlət quruluşuna malik bir ölkə təsvir edilir. Burada bütün insanlar firavan və xoşbəxt yaşayırlar. Nizamişünaslıqda belə hesab edilir ki, sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinə əsaslanan "xoşbəxtlər ölkəsi" ideyası ilk dəfə Nizami tərəfindən irəli sürülmüştür. Ancaq həm Qərb, həm də Şərq filosoflarının əsərlərində "ideal dövlət" ideyasına Nizamidən əvvəl də rast gəlinir. Bunlardan birincisi isə Platondur. Təsədüfi deyil ki, Nizami özü də İskəndərin məsləhətçiləri sırasında onun (Əflatunun) da adını çəkir. Müəllimi Sokratın kahinlər tərəfindən ölümü məhkum edilməsindən sonra pessimizmə qapılan Platon sonradan yazdığı "Dövlət" və "Qanunlar" adlı əsərlərində belə bir utopik dövlət ideyasına gəlmişdir. Bəs onun bu ideyası Nizamiyə necə gəlib çatmışdır?

Məlumdur ki, ərəb dövləti yaranandan dərhal sonra onun xristian Bizansla mübarizəsi başlanır. Həm də bu mübarizə təkcə hərbi səhnəsində deyil, dini-ideoloji sahədə də gedirdi. Bizanslılar ərəbləri mədəniyyətsizlikdə və "fəlsəfəsizlikdə" günahlandırır-dılar. Deyirdilər ki, sizin kitabınızda da fəlsəfi fikir yoxdur, onun çox hissəsi Tövrətdən götürülmüş yəhudi rəvayətləri, qalanları isə peyğəmbərinizin gündəlik məsələlərlə bağlı göstərişlərindən ibarətdir. Bizanslılar antik yunan alimlərini də özlərininki sayırdılar. Ərəblər isə onlara deyirdilər ki, bu alimlərdən heç biri nə xristian olub, nə də bizanslı. Bununla belə ərəblər Quranda fəlsəfi fikirlər tapmaq üçün fəlsəfə elmini öyrənməyə məcbur idilər. Bu məqsədlə də Abbasi xəlifələri 8-9-cu əsrlərdə yunan filosoflarının əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etdirmək üçün böyük vəsaitlər ayırmağa başladılar. Ərəb dilində fəlsəfi terminlər olmadığına görə bu əsərlər əvvəlcə suriyalı alimlər tərəfindən suriyani dilinə çevrilir, sonra isə suriyani terminləri əsasında ərəb dilinə tərcümə olunurdular. Xəlifə Müttəsimin dövründə ərəb dilinə çevrilmiş mətnlərin özləri də "ərəblərin filosofu" ləqəbini qazanmış əl-Kindi tərəfindən redaktə edilirdi.

Beləliklə də, antik yunan alimlərinin əsərləri islam aləmində yayılmağa başlayır. Platonun yuxarıda qeyd edilən əsərləri barədə isə Nizamidən əvvəl yaşamış Farabinin ("Əflatunun fəlsəfəsi"), İbn əl-Tayibin, İbn Rüşdün və başqalarının əsərlərində də məlumatlar verilmişdir.